

KOSOVO HUMAN DEVELOPMENT REPORT 2014

MIGRATION AS A FORCE FOR DEVELOPMENT

*Empowered lives.
Resilient nations.*

EXECUTIVE SUMMARY

Labour migration and economic interaction with the Kosovar Diaspora abroad have a profound impact on the economic opportunities and livelihoods of many individuals in Kosovo*. This is not just limited to the household level. Economic interactions with the Kosovar Diaspora are so pervasive that they strongly influence Kosovo's macroeconomic development and, hence, all Kosovars.

In this 2014 Kosovo Human Development Report, we take a close look at how labour migration and interactions with the Diaspora affect human development in Kosovo. While human development has many different dimensions, this report concentrates on opportunities for productive employment (whether in Kosovo or abroad), material wellbeing and poverty reduction. Focus is also placed on access to education and healthcare (through higher income or access to services abroad), the circumstances of women migrants and women-headed households, and the impact of international mobility on social involvement and political participation. On this basis, we draw out the implications for policy interventions that seek to promote human development and especially to engage the Diaspora in Kosovo's future. This report is inspired by UNDP's 2009 Global Human Development Report on migration and human development and draws on the findings of that report to better understand the possible linkages between migration, remittances, the Diaspora, and human development. At the Kosovo level, the analysis is based on existing empirical studies, Kosovo-level economic and population statistics, and primary data from several household and opinion surveys. After a short overview on "how does migration contribute to human development?" (**Chapter 1**), we begin our report by assessing the demographic aspects of emigration from Kosovo and the size of the Diaspora (**Chapter 2**). Initially young workers, mostly men, sought better employment opportunities abroad. From 1989, the worsening political climate and growing unemployment among Kosovo-Albanians caused a large exodus, with many migrants settling in Switzerland and Germany.

During the 1998/ 1999 conflict, many individuals sought refuge in neighbouring countries and across Western Europe; a large share of these refugees returned to Kosovo after conditions stabilized. Since 2000, there has been a steady outflow of migrants in response to high unemployment and the lack of economic opportunities in Kosovo. At the most general level, labour migration affects human development in two ways.

First, having the option of seeking employment abroad expands the choices open to Kosovar workers, with choice being a major contributor to human development. In recent years, approximately 36,000 individuals entered the labour market annually while about 10,000 retired; at the same time, approximately 13,000 individuals left Kosovo to work, study, or just live abroad. In opinion surveys, approximately half the respondents between 18 and 36 years (and more than one third of all respondents) typically say they plan to migrate. These figures demonstrate the great importance of international mobility for Kosovars' life choices.

Secondly, the outflow of migrants has resulted in a Diaspora that interacts with households in Kosovo in various ways that may promote human development. These include, but are not limited to, remittances, travel expenditures in Kosovo, and investment in real estate and in businesses (we discuss these in detail in Chapter 3). Economic interactions are reflected in Kosovo's balance of payments and their volume is therefore known in principle. However, estimates of the size of the Diaspora vary widely. A lower boundary estimate is available from the 2011 Kosovo Census that asks about any former household members that now live abroad. The Census finds that approximately 380,000 people are "actively remembered" by their former households which, it is perhaps safe to conclude, means that most of them are still involved with Kosovar households and with the Kosovo economy.

For our upper boundary estimates, we compare Kosovo's actual resident population according to the 2011 Census (just under 1.8 million, after adjusting for undercounting in the Northern municipalities) to its hypothetical population under the assumption that all individuals born since the 1981 census still live in Kosovo (2.65 million, taking into account cumulative births and deaths).

*All references to Kosovo are made in the context of UN Security Council Resolution 1244 (1999).

The difference (approximately 874,000) constitutes our rough upper boundary estimate of net emigration and the size of the Diaspora outside Kosovo: approximately 579,000 Kosovo-Albanians, 175,000 Kosovo-Serbs, and 120,000 individuals of other ethnicities. This upper estimate is subject to several uncertainties. In particular, since there were probably more births than deaths among emigrants from Kosovo, the Diaspora including the second generation will be larger than our estimate.

We draw two conclusions from these widely differing estimates:

First, even if we take the lower estimate, the Kosovo Diaspora is large by any reasonable standard, with approximately one emigrant for every five Kosovo residents. There is clearly room for an active Diaspora policy to involve Kosovo emigrants abroad in promoting human development in Kosovo.

Second, the notion of being a member of the Kosovo Diaspora has many different facets and needs to be carefully thought through depending on the policy intervention in question. For example, some emigrants may be citizens of their host countries, but may be happy to support charitable projects in Kosovo, have their children learn Albanian, and maintain cultural practices. Therefore, some Diaspora policies may be relevant to them.

Following our assessment of the size of the Diaspora, we review the economic interactions of Diaspora members with the Kosovo economy at the aggregate (Kosovo-wide) level and place Diaspora-related international reserve inflows in the context of Kosovo's macroeconomic development (**Chapter 3**). Short-term migrants and Diaspora members not only transfer labour income and remittances to Kosovo (approximately 15 percent of Gross Domestic Product). They also visit Kosovo regularly and spend a considerable amount of money during visits, especially on domestic services (around 6 percent of GDP). Furthermore, Diaspora members play an important role in facilitating foreign investment in Kosovo and many invest in real estate, strengthening demand for construction services.

While some Diaspora members and households with migrants also invest in Kosovo businesses, we find that the investment climate in Kosovo overall leaves much to be desired. As a result, many potential investors are unable to implement their projects safely and effectively and some investment plans are not realized.

Existing policies to support business investment at the central and local levels are hampered by limited resources. These reserve inflows have been remarkably resilient in the face of the recent financial crisis, suffering only a mild reduction in 2009 after which a quick and full recovery took place.

Furthermore, no evidence has been found to suggest that remittances decline as emigrants become more fully integrated in their host countries and links with Kosovo weaken. While this is a plausible concern, the close links of current emigrants to their extended families in Kosovo seem also to combine with a steady outflow of new migrants (potential remitters) to generate a broadly stable inflow of international reserves. The macroeconomic effects of these large international reserve inflows affect human development in several ways.

Firstly, Kosovans collectively can consume and invest more than they produce domestically (technically speaking, domestic absorption is higher than Gross Domestic Product). In a relatively poor, post-conflict territory, higher private and government consumption serve to enhance individual well-being and the choices people have, in other words higher consumption enhances human development. Secondly, the increase in demand for domestic goods and services has no doubt contributed to the doubling of the headline average monthly wage in Kosovo to just under €400 over the last ten years. All workers in Kosovo benefit from higher wages and the consequent opportunities for human development, whether or not their households individually receive migrant remittances.

The flip side of this is a possible decline in the competitiveness of the labour market. However, the wage level in Kosovo is still comparatively low in relation to neighbouring countries; what is really needed to improve competitiveness is improved provision of other factors of production such as public physical and social infrastructure. From macroeconomic effects, we turn to household level effects of foreign income and migrant remittances (**Chapter 4**). We use household survey data to assess the incidence of remittances and their impact on absolute poverty, expenditure on education and health care, and business investment. The incidence and value of remittances vary by area of residence and by ethnicity.

Although rural and urban households have more or less equal probability of having a family member

abroad, rural households are slightly more likely to receive remittances and they receive, on average, a larger amount.

Compared to other ethnicities, Kosovo-Albanian households are considerably more likely to have a migrant abroad, and are more likely to receive remittances. K-Serb households are the least likely both to have a migrant (including in Serbia) and to receive remittances, after controlling for migration incidence; however, they enjoy the highest average amount of remittances. K-Other households (including K-Roma/ Ashkali/ Egyptians) stand between K-Albanians and K-Serbs in terms of the incidence of migration and remittances; K-Roma/ Ashkali/ Egyptians receive lower remittances than all other groups.

Remittance receipts are, on average, associated with a lower probability of a household living in (absolute) poverty, and with a higher level of consumption. Remittance recipient households are also more likely to own particular consumer durables. Finally, controlling for relevant household characteristics (including regular income), remittances are found to have a positive effect on expenditure on health and education, as well as on the probability that a household invests in business activities.

Migration poses special opportunities and challenges for migrant women and for vulnerable individuals left behind in Kosovo, including women as well as elderly people (**Chapter 5**). Migrant women indicate that they have left Kosovo mostly for marriage and family-related reasons, although employment has become a more important motivation in recent years. Female migrants fare better in the labour market than women in Kosovo. Further, more women than men improved their education status while abroad, thus experiencing human capital development. Since more women than men hold permanent status in the host countries, their potential to benefit from education, employment and social schemes is also greater. Most female migrants speak at least one foreign language which contributes to greater integration. One new finding in this research is that female migrants play a much smaller role as remitters than men, which is not sufficiently explained by their lower employment ratio. Traditional gender roles and affiliations have been highlighted as one potential explanation for this. Turning to potentially vulnerable groups in Kosovo, women-headed households are especially likely to have someone

living abroad; furthermore, those that have a migrant abroad are somewhat more likely than similar male-headed households to receive remittances (73 percent vs. 68 percent according to a 2011 survey). Remittances, if received, add on average €150 to the monthly budget of women-headed households vs. €124 for male -headed households. While spending patterns do not differ that much, male headed households spend more on durables and a little less on housing and human investments than female headed households. Interestingly, women spend twice as much as men on business investments.

We also conducted two focus group discussions to investigate important issues that are not reflected well in available quantitative data. The first focus group discussed the impact of social remittances on women whose migrant husbands are abroad – i.e. values, ideas, behaviours, and practices that may be experienced by migrants in their host country and related back to their families in the country of origin. Overall, focus group participants felt that migration had greatly contributed to the economic wellbeing of families left behind. While burdening women with additional familial responsibilities, migration had at the same time enhanced their confidence and decision-making power. One negative consequence of migration may be less independence for daughters because mothers and grandparents tend to feel more responsible for them and tend to become over-protective.

Our second focus group dealt with migration-induced changes in how households care for their elderly and infirm members. In Kosovo, there are not many institutions that care for the elderly and infirm and it would be considered socially inappropriate for a family not to take care of their relatives in that situation. As families are typically large, family members tend to negotiate who will stay at home to provide care and who will migrate. The remittances are focused on the elderly individual in the household, helping to cover the cost of living and especially any payments for health care. At the same time, the remittances bring benefit to all household members including, for example, young care-givers who are then able to continue their education.

Access to education has long been identified as a key aspect of human capital formation and human development (**Chapter 6**). While higher disposable income due to remittances means that households can invest more in their human capital formation

(Chapter 4), the relationship between migration and educational attainment is more complex. Having a migrant in the family gives access to a network that may enable young family members of working age to obtain a job abroad for which a higher education level is not necessary. As a result, education may become less attractive. Our survey data suggests that young people aged 16 – 25 years old are less likely to pursue a higher education if they are in a household that receives remittances. However, regression analysis shows that remittances are no longer associated with the educational attendance of 16 - 25 year olds when other determinants are properly considered. Instead, the number of household members, their average age, and the average educational level of all adult family members were more powerful in predicting education attendance.

Since opportunities for university education in Kosovo are limited in terms of subjects and quality, some migrants indicate that further study is the primary purpose of their stay abroad (approximately 2 percent of migrants according to some surveys). Evidence suggests that a significant proportion of migrants have attained a higher level of education than they had at the time of their departure. Thus, study abroad is an additional channel through which international mobility promotes human capital formation in Kosovo.

Similarly, many individuals who require health care, especially for certain serious illnesses, obtain it outside Kosovo (**Chapter 7**). Kosovo-Serbs are particularly likely to do so, presumably because for them access to the main hospital in Kosovo (University Clinical Centre Prishtina/Priština) is particularly difficult or costly. Individuals in households that receive remittances report higher health expenditures. Finally, in the spirit of the social remittances literature, we investigate how short or long term international mobility, having a migrant in one's household or receiving remittances affect individuals' political and social involvement in Kosovo (**Chapter 8**). Remarkably, we find a significant positive correlation only for short-term mobility. Individuals with previous travel experience abroad are more likely to participate in local community projects, public debates, to be members of political parties or to be involved in NGOs. While causality may run both ways (i.e. more socially and politically active individuals might also simply travel more), it seems safe to conclude that among Kosovo residents, international travel experience and social and political engagement are mutually reinforcing.

We take a close look at how the Kosovan Diaspora is organized in order to better understand how it could be motivated to contribute more actively to human development within Kosovo. During the conflict years, members of the Diaspora mounted well-organized financial and logistical support for those who struggled to survive in Kosovo. However, the cohesion of the Diaspora has now lessened. What may be perceived as factionalism within Kosovo politics appears to put off some Diaspora members who are now familiar with the political cultures of Western Europe. Also, naturally, many Diaspora members are establishing a firmer foothold socially and economically in their host countries. Many prominent politicians and members of the Kosovo government have spent extended periods of time in Western Europe with its more transparent and participatory political culture, but they have transferred little of that to Kosovo.

In drawing together the policy recommendation of this report (**Chapter 9**), we emphasize that migration and remittances, in and of themselves, will not lead to sustainable economic growth and human development in the medium to long run. Good governance and effective public policies are crucial to improve the investment climate in Kosovo and lay the foundation for sustained growth of output and incomes. Remittances cannot be relied upon to provide for all individuals in need. Targeted social assistance is needed to ensure that vulnerable individuals do not fall into poverty; education and health care need to be provided and financed in ways that make them accessible to all.

Given this broader context, Kosovo authorities may usefully implement measures that would make it easier for members of the Diaspora to maintain links with Kosovo even while they become fully integrated in their host countries. Cultural centres abroad, networking events for prominent Diaspora members and Kosovo representatives, and the planned National Council of K-Albanian Diaspora all promise to strengthen Diaspora identification. To ensure wide involvement Diaspora members should participate in key roles to implement these activities. The Kosovo authorities' National Strategy for Diaspora 2013-2018 establishes a useful framework to develop these policies further. Furthermore, to convey a sense of appreciation for the Diaspora's contribution to Kosovo's economic and social development, a small number of reserved seats in the Kosovo-wide parliament should be allocated to the

Diaspora similar to the system for ethnic minorities. Regarding Diaspora voting rights at the local level, a comprehensive analysis would be required to assess whether Diaspora members are sufficiently well-informed on development trends in their communities to justify their participation in local elections.

We find scope for extending exchange programmes for university as well as vocational students. This could involve summer internships in Kosovo for Diaspora and Kosovo students at universities abroad; periods of study abroad (Erasmus style); or long-term scholarships for study abroad if recipients commit to working for Kosovo authorities after their studies.

The incentive for Diaspora contributions to social and economic development projects in Kosovo (collective remittances) could be strengthened if donors could provide matching funds or other support. Involvement by Diaspora experts in Kosovo in areas like teaching, research, technological or business consulting should be encouraged. It is most likely that Diaspora members would establish effective and lasting working relationships.* While business investment by Diaspora members and households with migrants depends first and foremost on the overall investment climate, more resources for central and local-level investment promotion and support would render these existing policies more effective.

Finally, labour migration and mobility in Europe would greatly help human development in Kosovo. Potential host countries should consider creating additional opportunities for labour migrants from Kosovo while Kosovo authorities should as a priority implement the roadmap set by the EU for visa liberalization within the Schengen Area which would in turn facilitate international mobility for study, work, medical treatment, and leisure.

---

*In this context, it is worth mentioning that the ongoing DEED Project 2 (2012 to 2014; <http://deed-ks.org>) by IOM and UNDP in close consultations with the main stakeholder, the Ministry of Diaspora of Kosovo, aims to maximize the potential contribution of migrants and Diaspora members to Kosovo's economic and social development.

PËRMBLEDHJE EKZEKUTIVE

Migrimi i fuqisë punëtore dhe bashkëveprimi ekonomik me diasporën kosovare jashtë vendit kanë ndikim të thellë në mundësitë ekonomike dhe jetesën e shumë individëve në Kosovë* dhe kjo nuk është e kufizuar vetëm në nivel të ekonomive familjare. Bashkëveprimet ekonomike me diasporën kosovare janë aq të thella sa që ndikojnë fuqishëm në zhvillimin makroekonomik të Kosovës dhe, në këtë mënyrë, të të gjithë kosovarëve.

Në këtë Raport të Zhvillimit Njerëzor të Kosovës të vitit 2014, do t'i hedhim një vështrim të afërt mënyrës se si migrimi i fuqisë punëtore dhe bashkëveprimet me diasporën ndikojnë në zhvillimin njerëzor në Kosovë. Përderisa zhvillimi njerëzor ka shumë dimensione të ndryshme, ky raport përgjendrohet në mundësitë për punësim produktiv (në Kosovë apo jashtë saj), mirëqenien materiale dhe uljen e varfërisë. Fokusi është vënë edhe në qasjen në arsim dhe kujdes shëndetësor (përmes të ardhurave më të larta apo qasjes në shërbime jashtë vendit), rrethanat e grave emigrantëve dhe familjeve me gra kryefamiljare, si dhe ndikimin e lëvizshmërisë ndërkombëtare në përfshirjen sociale dhe pjesëmarrjen politike. Bazuar në këtë, i kemi nxjerrë implikimet për ndërhyrje të politikave që mëtojnë të promovojnë zhvillim njerëzor dhe veçanërisht ta angazhojnë diasporën në të ardhmen e Kosovës.

Ky raport është fryshtuar nga Raporti Global i Zhvillimit Njerëzor të UNDP-së për vitin 2009 për migracionin dhe zhvillimin njerëzor dhe bazohet në rezultatet e atij rapporti për t'i kuptuar më mirë lidhjet e mundshme ndërmjet migrimit, remitancave, diasporës dhe zhvillimit njerëzor. Në nivel të Kosovës, analiza është bazuar në studimet ekzistuese empirike, statistikat ekonomike dhe të popullsisë në nivel të Kosovës, si dhe të dhënat primare nga disa studime të ekonomive familjare dhe sondazhe publike.

Pas një përbledhje të shkurtë: “në çfarë mënyre kontribuon migrimi në zhvillimin njerëzor?” (**Kapitulli 1: Hyrje**), reportin e fillojmë me një vlerësim të aspekteve demografike të emigrimit nga Kosova dhe madhësisë së diasporës (**Kapitulli 2**).

Fillimi, punëtorët e rinj, kryesisht burra, kërkuan mundësi më të mira për punësim jashtë vendit. Nga viti 1989, përkeqësimi i klimës politike dhe rritja e papunësisë në mesin e shqiptarëve të Kosovës shkaktoi një eksod të madh, ku shumë emigrantë u zhvendosën në Zvicër dhe Gjermani. Gjatë konfliktit të viteve 1998/1999, shumë individë kërkuan strehim në shtetet fqinje dhe ato të Evropës Perëndimore. Një pjesë e madhe e këtyre refugjatëve u ktheyen në Kosovë pas stabilizimit të gjendjes. Që nga viti 2000, ka pasur një dalje të vazhdueshme të emigrantëve në përgjigje të papunësisë së lartë dhe mungesës së mundësive ekonomike në Kosovë.

Në nivel më të përgjithshëm, migrimi për punë ndikon në zhvillimin njerëzor në dy mënyra. Së pari, të pasurit mundësi për të kërkuar punë jashtë vendit zgjeron përgjedhjet në dispozicion për punëtorët kosovarë, ku zgjedhja është kontribuues kryesor në zhvillimin njerëzor. Në vitet e fundit, rreth 36,000 persona kanë hyrë në tregun e punës çdo vit, ndërsa rreth 10.000 kanë dalë në pension; në të njëjtën kohë, rreth 13,000 persona janë larguar nga Kosova për të punuar, studiuar ose thjeshtë për të jetuar jashtë vendit. Në anketat e opinionit, rreth gjysma e të anketuarve të moshës 18 dhe 36 vjeçë (dhe më shumë se një e treta e të gjithë të anketuarve) theksojnë se kanë në plan që të migrojnë. Këto shifra e dëshmojnë rëndësinë e madhe të lëvizshmërisë ndërkombëtare për zgjedhjet jetësore të kosovarëve.

Së dyti, dalja e emigrantëve ka rezultuar në një diasporë që ndërvepron me familjet në Kosovë në mënyra të ndryshme të cilat mund të nxisin zhvillim njerëzor. Këto përfshijnë, mes tjerash, remitancat, shpenzimet e udhëtimit në Kosovë, si dhe investimet në pasuri të patundshme dhe në biznese (këto janë shtjelluar më në hollësi në Kapitullin 3). Ndërveprimet ekonomike janë pasqyruar në bilancin e pagësave të Kosovës dhe për këtë arsyе vëllimi i tyre është i njohur në parim. Megjithatë, vlerësimet e madhësisë së diasporës ndryshojnë shumë.

Një vlerësim i kufirit të ulët është në dispozicion nga Regjistrimi i Popullsisë i vitit 2011 në Kosovë në të cilin është shtruar pyetja lidhur me ish anëtarët e familjes që tani jetojnë jashtë vendit. Regjistrimi konstaton se rreth 380,000 persona janë “të kujtuar në mënyrë aktive” nga ish familjet e tyre që, mbështetë e sigurt që të konkludohet, nënkupton që shumica e tyre janë ende të lidhur me familjet kosovare dhe me ekonominë e Kosovës.

* Të gjitha referencat për Kosovën janë në kontekst të Rezolutës së Këshillit të Sigurimit të Kombeve të Bashkuara 1244 (1999).

Për vlerësimet tonë të kufirit të sipërm, e kemi krahasuar popullsinë aktuale rezidente të Kosovës si pas Regjistrimit të vitit 2011 (pak nën 1.8 milionë, pas përshtatjes për nën-numërim në komunat e veriut) me popullatën e saj hipotetike nën supozimin se të gjithë individët e lindur që nga regjistrimi i vitit 1981 ende jetojnë në Kosovë (2.65 milionë, duke marrë në konsideratë lindjet dhe vdekjet kumulative). Dallimi (rreth 874.000) përbën vlerësimin tonë të përafërt të kufirit të sipërm të emigrimit neto dhe madhësinë e diasporës jashtë Kosovës: përafërsisht 579,000 shqiptarë të Kosovës, 175,000 serbë të Kosovës, dhe 120.000 individë të etnive të tjera. Ky vlerësim i sipërm është subjekt i disa pasigurive. Në veçanti, meqë sigurisht ka pasur më shumë lindje sesa vdekje tek emigrantët nga Kosova, Diaspora me përfshirje të gjeneratës së dytë do të jetë më e madhe sesa vlerësimi ynë.

Mund t'i nxjerrim dy konkludime nga këto vlerësimë gjerësisht të ndryshme: së pari, edhe nëse e konsiderojmë vlerësimin e ulët, Diaspora e Kosovës është e madhe nga çdo standard i arsyeshëm, me rreth një emigrant për çdo pesë banorë të Kosovës. Është e qartë se ka vend për politika aktive të diasporës përfshirë emigrantët e Kosovës jashtë vendit në nxitjen e zhvillimit njerëzor në Kosovë. Së dyti, nocioni i të qenit anëtar i Diasporës së Kosovës vjen në aspekte të ndryshme dhe duhet të mendohet me kujdes në varësi të intervenimit të politikave në fjalë. Për shembull, disa emigrantë mund të janë shtetas të vendeve pritëse, por mund t'i mbështesin me kënaqësi projektet bamirëse në Kosovë, që fëmijët e tyre ta mësojnë shqipen dhe t'i ruajnë praktikat kulturore. Prandaj, disa politika të diasporës mund të janë të rëndësishme përfshirë.

Pas vlerësimit tonë të madhësisë së Diasporës, i kemi shqyrtuar ndërveprimet ekonomike të anëtarëve të Diasporës me ekonominë e Kosovës në total (në tërë Kosovën) dhe i kemi vendosur të hyrat ndërkombëtare rezervë të diasporës në kontekst të zhvillimit makroekonomik të Kosovës (**Kapitulli 3**). Emigrantët afatshkurtër dhe pjesëtarët e Diasporës jo vetëm që transferojnë të ardhura të punës dhe remitanca në Kosovë (rreth 15 përfshirë Bruto Prodhibimit Vendor (BPV)). Ata gjithashtu vizitojnë Kosovën rregullisht dhe shpenzojnë një shumë të konsiderueshme parash gjatë vizitave, sidomos në shërbime vendore (rreth 6 përfshirë BPV-së). Për më tepër, anëtarët e diasporës luajnë rol të rëndësishëm në lehtësimin e investimeve të huaja në Kosovë dhe shumë prej tyre investojnë në pasuri të

patundshme, duke sforcuar kërkesën për shërbime të ndërtimit.

Derisa disa pjesëtarë të diasporës dhe familjet me emigrantë gjithashtu investojnë në biznese në Kosovë, kemi konstatuar se klima e investimeve në përgjithësi në Kosovë lë shumë përfshiruar. Si rezultat, shumë investorë potencialë nuk ishin në gjendje që t'i realizojnë projektet e tyre në mënyrë të sigurt dhe efektive dhe disa plane të investimeve nuk u realizuan. Politikat ekzistuese përfshirë mbështetur investimet në biznesit në nivel qendror dhe lokal vështirësohen nga resurset e kufizuara.

Këto të hyra rezervë kanë qenë jashtëzakonisht të qëndrueshme karshi krizës së fundit financiare, duke pësuar vetëm një ulje të butë në vitin 2009, pas së cilës ndodhi një rimëkëmbje e shpejtë dhe e plotë. Për më tepër, nuk janë gjetur dëshmi përfshirë sugjeruar se remitancat pësojnë rënie me integrimin më të plotë të emigrantëve në vendet pritëse dhe se dobësohen lidhjet me Kosovën. Përderisa ky është shqetësim i mundshëm, lidhjet e ngushta të emigrantëve aktualë me familjet e tyre të zgjeruara në Kosovë duket se kombinohen me një rrjedhje të qëndrueshme të emigrantëve të rinj (dërgues të mundshëm) përfshirë prodhuar një fluks përgjithësisht të qëndrueshëm të rezervave ndërkombëtare.

Efektet makroekonomike të këtyre të hyrave të mëdha të rezervave ndërkombëtare kanë ndikim në zhvillimin njerëzor në disa mënyra. Së pari, koso-varët kolektivisht mund të konsumojnë dhe të investojnë më shumë se që prodhojnë në vend (teknikisht, absorbimi i brendshëm është më i lartë se Bruto Prodhibimi Vendor (BPV)). Në një territor relativisht të varfër, pas konfliktit, konsumi më i lartë privat dhe qeveritar shërbejnë përfshirë ta rritur mirëqenien individuale dhe zgjedhjet që njerëzit i kanë, me fjalë të tjera konsumi më i lartë rritë zhvillimin njerëzor. Së dyti, rritja e kërkesës përfshirë mallra dhe shërbime vendore pa dyshim që ka kontribuar në dyfishimin e pagës mesatare mujore në Kosovë përfshirë paksa nën 400 € gjatë dhjetë viteve të fundit. Të gjithë punëtorët në Kosovë përfshirë nga paga më të larta dhe mundësitet pasuese përfshirë zhvillimin njerëzor, pas varësisht nëse familjet e tyre individualisht pranojnë remitanca apo jo. Ana negative e kësaj është rënia e mundshme e aftësisë konkurruese. Megjithatë, nivelet e pagave në Kosovë është ende relativisht i ulët në raport me vendet fqinje; ajo që me të vërtetë është e nevojshme përfshirë përmirësimin e aftësisë konkurruese është të përmirësohen faktorët e tjerë të prodhibimit si infrastruktura publike fizike dhe sociale.

Nga efektet makroekonomike, i kthehem i efekteve të nivelit të tē ardhurave të huaja dhe remitancave në ekonomi familjare (**Kapitulli 4**). I kemi përdorur të dhënat e anketës së familjeve për të vlerësuar shpeshtësinë e remitancave dhe ndikimin e tyre në varfërinë absolute, shpenzimet në arsim dhe kujdes shëndetësor, si dhe investime në biznes. Shpeshtësia dhe vlera e remitancave ndryshojnë sipas zonës së banimit dhe përkatësisë etnike. Edhe pse familjet rurale dhe urbane kanë pak a shumë probabilitetin e njëjtë për të pasur një anëtar të familjes jashtë vendit, familjet rurale janë më me gjasë që të pranojnë remitanca dhe në mesatare pranojnë shuma më të mëdha.

Në krahasim me etnitë e tjera, familjet e shqiptarëve të Kosovës kanë dukshëm më shumë gjasa që të kenë emigrantë jashtë vendit, dhe më shumë gjasa që të pranojnë remitanca. Familjet serbe kanë më së paku gjasa që të kenë një emigrant (duke përfshirë në Serbi) dhe të pranojnë remitanca, pas kontrollit për rastet e migracionit; megjithatë, ata gëzojnë shumën më të lartë mesatare të remitancave. Ekonomitë familjare të etnive të tjera (duke përfshirë rome/ashkali/egjiptiane të Kosovës) qëndrojnë në mes të shqiptarëve dhe serbëve të Kosovës përsaq i përket shpeshtësisë së migrimit dhe remitancave; romët/ ashkalitë/egjiptianët pranojnë më së paku remitanca nga të gjitha grupet e tjera.

Pranimet e remitancave, në mesatare, janë të lidhura me një probabilitet më të ulët që një familje të jetojë në varfëri (të skajshme), dhe me nivelin më të lartë të konsumit. Familjet që pranojnë remitanca gjithashtu kanë më shumë gjasa që të kenë mallra të qëndrueshme të konsumit. Së fundi, nga kontrolli për karakteristika përkatëse të ekonomive familjare (duke përfshirë të ardhurat e rregullta), remitancat janë gjetur të kenë efekt pozitiv në shpenzimet në shëndetësi dhe arsim, si dhe në probabilitetin që familjet të investojnë në aktivitetet e biznesit.

Migrimi paraqet mundësi dhe sfida të veçanta për gratë emigrante dhe për individët e cenueshëm të lënë pas në Kosovë, duke përfshirë gratë dhe të moshuarit (**Kapitulli 5**). Gratë emigrante theksojnë që e kanë lëshuar Kosovën kryesisht për martesë dhe arsyë familjare, ndonëse edhe punësimi është bërë motiv i rëndësishëm viteve të fundit. Emigrantët femra qëndrojnë më mirë në tregun e punës sësja gratë në Kosovë. Më tej, më shumë gra se burra e kanë përmirësuar statusin e tyre të arsimit gjatë qëndrimit jashtë vendit, duke përjetuar zhvillimin e

kapitalit njerëzor. Meqë më shumë gra se burra kanë status të përhershëm në vendet nikoqire, potenciali i tyre për të përfituar nga arsimi, punësimi dhe skemat sociale është gjithashtu më i madh. Shumica e emigrantëve femra flasin të paktën një gjuhë të huaj gjë që kontribuon në integrim më të madh. Një gjetje e re e këtij hulumtimi është se emigrantet gra luajnë rol shumë më të vogël si dërguese sësaj burrat, gjë që nuk është shpjeguar sa duhet nga raporti i tyre më i ulët i punësimit. Rolet dhe lidhjet tradicionale gjinore janë theksuar si një shpjegim i mundshëm për këtë.

Për t'i kthyer grupeve potencialisht të cenueshme në Kosovë, familjet me gra kryefamiljare janë veçanërisht më me gjasë që të kenë dikë që jeton jashtë vendit; për më tepër, ato që kanë një emigrant jashtë vendit janë më me gjasë se familjet me kryefamiljarë burra që të pranojnë remitanca (73 për qind kundrejt 68 për qind sipas një sondazhi të vitit 2011). Remitancat, nëse pranohen, shtojnë mesatarisht € 150 në buxhetin mujor të familjeve me gra kryefamiljare kundrejt €124 për familjet me kryefamiljarë burra. Përderisa trendet e shpenzimeve nuk dallojnë aq shumë, familjet me kryefamiljarë burra shpenzojnë më shumë në mallra të qëndrueshme dhe më pak në banim dhe investime njerëzore sësaj familjet me gra kryefamiljare. Është interesante se gratë shpenzojnë dy herë më shumë se burrat në investime të biznesit.

Gjithashtu, kemi zhvilluar dy diskutimet në grupe të fokusit për të hulumtuar çështje të rëndësishme që nuk janë pasqyruar mirë në të dhënat sasiore të disponueshme. Grupi i parë i fokusit ka shtjelluar ndikimin e remitancave sociale tek gratë burrat emigrantë të të cilave janë jashtë vendit – d.m.th. vlerat, idetë, sjelljet dhe praktikat që mund t'i kenë përjetuar emigrantët në vendin e tyre nikoqir dhe t'i janë përgjithësi, pjesëmarrësit e grupeve të fokusit mendonin që migrimi kishte kontribuar në masë të madhe në mirëqenien ekonomike të familjeve të lëna prapa. Përderisa ishte barrë për gratë me përgjegjësi familjare shësë, migrimi ka pasur në të njëjtën kohë rritje të besimit të tyre si dhe fuqisë vendimmarrëse. Një pasojë negative mund të jetë pavarësia më e ulët përvajzat meqë nënët kanë tendencë që të ndjenjë më shumë përgjegjësi ndaj tyre dhe që gjyshërit të janë tej-mbrojtës.

Grupi ynë i dytë i fokusit trajtonte ndryshimet e nxitura nga migrimi në mënyrën që familjet përkujdesen

për të moshuarit dhe të sëmurët. Në Kosovë, ka pak kujdes institucional për të moshuarit dhe të sëmurët dhe në shoqëri do të konsiderohej e pahijshme që një familje të mos kujdeset për të afërmit e tyre në atë situatë. Meqë familjet janë zakonisht të mëdha, anëtarët e familjes zakonisht negociojnë se kush do të qëndrojë në shtëpi për të ofruar kujdes dhe kush do të emigrojë. Remitancat janë të përqendruara tek individi më i moshuar në familje, duke e ndihmuar që t'i mbulojnë kostot e jetesës dhe sidomos pagesat për kujdes shëndetësor. Në të njëjtën kohë, remitancat sjellin përfitime për të gjithë anëtarët e familjes, duke përfshirë, për shembull, kujdestarët e rinj të cilët pastaj janë në gjendje të vazhdojnë arsimimin e tyre.

Qasja në arsim është identifikuar që një kohë si një aspekt kyç i formimit të kapitalit njerëzor dhe zhvillimit njerëzor (**Kapitulli 6**). Përderisa të ardhurat më të larta të disponueshme si rrjedhojë e remitanave nënkuptojnë që familjet mund të investojë më shumë në formimin e tyre njerëzor të kapitalit (**Kapitulli 4**), marrëdhënia ndërmjet migrimit dhe arritjeve arsimore është më komplekse. Duke pasur një emigrant në familje jep qasje në një rrjet që mund t'u mundësojë anëtarëve të rinj të familjes në moshë pune që të gjunjë punë jashtë vendit, për të cilën punë nuk është i duhur ai nivel i arsimit të lartë. Si rezultat, arsimimi bëhet gjithnjë e më pak atraktiv.

Të dhënat tona të anketës tregojnë se të rinxjtë e moshës 16-25 vjeçë kanë më pak gjasa që të jenë në shkollim nëse janë në një familje që pranon remitanca. Megjithatë, analiza e regresionit tregon se dërgesat më nuk lidhen me vijueshmërinë shkollore të 16-25 vjeçëve kur përcaktuesit e tjerë konsiderohen si duhet. Në vend të kësaj, numri i anëtarëve të familjes, mosha e tyre mesatare, dhe niveli mesatar i arsimit i të gjithë anëtarëve të rritur të familjes janë parametër më të rëndësishëm në parashikimin e vijueshmërisë së arsimit. Meqë mundësitet për arsimin universitar në Kosovë janë të kufizuara në kuptim të lëndëve dhe cilësisë, disa emigrantë kanë cekur se studimi i mëtejshëm është qëllimi kryesor i qëndrimit të tyre jashtë vendit (rreth 2 për qind të emigrantëve sipas disa sondazheve). Rezultatet tregojnë se një pjesë e konsiderueshme e emigrantëve kanë arritur një nivel më të lartë të arsimimit se që kishin pasur në kohën e largimit të tyre, edhe nëse arsimi ishte arsyja kryesore për migrimin e tyre. Prandaj, studimet jashtë vendit janë kanal shtesë përmes të cilët zhvillimi njerëzor ndërkombëtare promovon formimin e kapitalit njerëzor në Kosovë.

Ngjashëm, shumë individë të cilët kanë nevojë për kujdes shëndetësor, sidomos për sëmundje të rënda, e marrin atë jashtë Kosovës (**Kapitulli 7**). Serbët e Kosovës në veçanti kanë më shumë gjasa që të bëjnë një gjë të tillë, me siguri meqë qasja e tyre në spitalin kryesor në Kosovë (Qendra Klinike Universitare e Prishtinës) është veçanërisht e vështirë ose e kushtueshme. Individët në familjet që pranojnë remitanca kanë raportuar shpenzime më të larta shëndetësore.

Së fundi, në fryshtë e literaturës së remitanave sociale, kemi hulumtuar se në çfarë mënyre zhvillimi afatshkurtër dhe afatgjatë ndërkombëtare, duke pasur një emigrant në familje apo duke qenë në familje që pranon remitanca, ka ndikim në përfshirjen politike dhe sociale të individëve në Kosovë (**Kapitulli 8**). Është interesante që kemi gjetur korrelacion të rëndësishëm pozitiv vetëm për zhvillimin afatshkurtër. Individët me përvaja të mëparshme të udhëtimeve jashtë vendit kanë më shumë gjasa që të marrin pjesë në projektet e komunitetit lokal, debate publike, të jenë anëtarë të partive politike ose të marrin pjesë në OJQ. Përderisa kauzaliteti mund të aplikohet për të dy aspektet (pratë individët më aktivë në aspektin social dhe politik thjeshtë mund të udhëtojnë më shumë), duket të jetë konkluzë e sigurt që për banorët e Kosovës, përvaja e udhëtimit ndërkombëtar dhe angazhimit social dhe politik janë reciprokisht plotësuese.

I hedhim një vështrim më të afërt mënyrës sipas së cilës është e organizuar diaspora kosovare në mënyrë që ta kuptojmë më mirë se si ajo mund të jetë më e motivuar që të kontribuojë aktivisht në zhvillimin njerëzor në Kosovë. Gjatë viteve të konfliktit, anëtarët e diasporës organizuan mbështetje financiare dhe logjistike të organizuar mirë për personat që luftuan për mbijetesë në Kosovë. Megjithatë, kohezioni i diasporës tani është pakësuar. Ajo që mund të perceptohet si fraksionizm brenda politikës kosovare duket se ka larguar disa pjesëtarë të Diasporës të cilët tani janë më të njojur me kulturat politike të Evropës Perëndimore. Po ashtu, natyrisht, shumë pjesëtarë të Diasporës po krijojnë një bazë më të fortë sociale dhe ekonomike në vendet nikoqire. Shumë politikanë të njojur dhe anëtarë të qeverisë së Kosovës kanë kaluar periudha të gjata në Evropën Perëndimore me kulturën e saj më transparente dhe me pjesëmarrje më të madhe politike, por ata kanë bartur vetëm një pjesë të vogël të kësaj kulture në Kosovë.

Në përpilimin e rekomandimeve të politikave të këtij raporti (**Kapitulli 9**), theksojmë se emigracioni dhe remitancat, në vetvete, nuk do të çojnë në rritje të qëndrueshme ekonomike dhe zhvillim njerëzor në periudhën afatmesme dhe afatgjate. Qeverisja e mirë dhe politikat efektive publike janë thelbësore për të përmirësuar klimën e investimeve në Kosovë dhe për të vendosur bazat e rritjes së qëndrueshme të prodhimit dhe të të ardhurave. Gjithashtu, nuk mund të mbështetemi në remitanca për t'i mbuluar të gjithë personat në nevojë. Është e nevojshme të ketë ndihmat të synuara sociale për të siguruar që individët e ceneshëm nuk kalojnë në varfëri; arsimi dhe kujdesi shëndetësor duhet të ofrohen dhe të financohen ashtu që të bëhen të qasshme për të gjithë. Duke e pasur parasysh këtë kontekst të gjerë, autoritetet e Kosovës mund t'i zbatojnë masat që do ta bëjnë më të lehtë për anëtarët e diasporës që të mbajnë lidhje me Kosovën edhe kur të integrohen plotësisht në vendet pritëse. Qendrat kulturore jashtë vendit, ngjarjet e rrjetëzimit për anëtarët e shquar të Diasporës dhe përfaqësuesve të Kosovës, si dhe Këshilli i planifikuar Kombëtar i Diasporës K-Shqiptare janë zotuar që ta forcojnë identifikimin e Diasporës me Kosovën. Për të siguruar përfshirje të gjerë, pjesëtarët e Diasporës duhet të marrin pjesë në rolet kryesore për zbatimin e këtyre aktiviteteve. Strategjia Kombëtare për Diasporën 2013-2018 përcakton një kornizë të dobishme për hartimin e mëtejmë të këtyre politikave.

Për më tepër, për ta përcjellë një ndjenjë mirënjohjeje për kontributin e diasporës në zhvillimin ekonomik dhe social të Kosovës, duhet të ndahet një numër i vogël i vendeve të rezervuara në parlament të Kosovës për Diasporën, ngjashëm me sistemin për pakicat etnike. Për sa i përket të drejtave të votimit të diasporës në nivel lokal, nevojitet një analizë e plotë për të vlerësuar nëse pjesëtarët e Diasporës janë sa duhet të informuar lidhur me trendet e zhvillimit në komunitetet e tyre për ta arsyetuar pjesëmarrjen e tyre në zgjedhjet lokale. Gjithashtu kemi gjetur hapësirë për programe të këmbimit për universitetin si dhe për studentë në shkollim profesional.

Kjo mund të përfshijë punë praktike verore në Kosovë për studentët e diasporës dhe Kosovës në universitete jashtë vendit; periudha të studimit jashtë vendit (të stilit Erasmus); ose bursa afatgjate për studim jashtë vendit nëse përfituesit angazhohen për të punuar për autoritetet e Kosovës, pas studimeve të tyre.

Stimulimi për kontributet e diasporës në projektet e zhvillimit social dhe ekonomik në Kosovë (remitancat kolektive) mund të përforcohet nëse donatorët sigurojnë fonde të përputhshme ose mbështetje të tjera. Duhet të inkurajohet përfshirja e ekspertëve të Diasporës në Kosovë në fushat si mësimdhënia, hulumtimi, këshillimi teknologjik ose i biznesit. Është më e mundur që pjesëtarët e Diasporës të vendosin marrëdhënie efektive dhe të qëndrueshme të punës.* Përderisa investimet e biznesit nga pjesëtarët e Diasporës dhe familjeve me emigrantë varen para së gjithash nga klima e përgjithshme e investimeve, më shumë burime për promovimin e investimeve në nivel lokal dhe qendor dhe mbështetje do t'i bënin këto politika ekzistuese më efektive.

Përfundimisht, migrimi i fuqisë punëtore dhe lëvizshmëria në Evropë do ta ndihmonin në masë të madhe zhvillimin njerëzor në Kosovë. Vendet potenciale nikaoqire duhet ta marrin parasysh krijimin e mundësive shtesë për emigrantët e punës nga Kosova, ndërsa autoritetet e Kosovës duhet, si çështje me prioritet, ta zbatojnë udhërrëfyesin e BE-së për liberalizimin e vizave në hapësirën Shengen i cili, nga ana e tij, do të lehtësonte lëvizjen ndërkombëtare për studim, punë, trajtim mjekësor dhe turizëm.

* Në këtë kontekst, vlen të ceket se Projekti DEED 2 (2012 deri 2014; <http://deed-ks.org>) nga IOM dhe UNDP në konsultim të ngushtë me palët kryesore të interesit, Ministrinë e Diasporës së Kosovës, ka për qëllim që ta maksimizojë kontributin potencial të emigrantëve dhe pjesëtarëve të Diasporës në zhvillimin ekonomik dhe social të Kosovës.

KRATAK PREGLED

Migracija radne snage i privredna saradnja sa pripadnicima dijaspore sa Kosova u inostranstvu imaju dubok uticaj na ekonomske mogućnosti i izdržavanje mnogih pojedinaca na Kosovu*. Taj uticaj nije ograničen samo na domaćinstva. Privredna saradnja sa pripadnicima dijaspore sa Kosova je toliko prodorna da snažno utiče na makroekonomski razvoj Kosova i, samim tim, svih stanovnika Kosova.

Izveštaj o humanom razvoju na Kosovu tokom 2014. godine koji je pred Vama pažljivo ispituje kako migracija radne snage i održavanje veza sa pripadnicima dijaspore utiču na humani razvoj na Kosovu. Iako humani razvoj ima mnoštvo različitih dimenzija, ovaj izveštaj obraća pažnju na prilike za produktivno zapošljavanje na Kosovu ili u inostranstvu, materijalno blagostanje i smanjenje siromaštva. Izveštaj se takođe usmerava i na pristup obrazovanju i zdravstvenoj zaštiti (putem većih prihoda ili pristupom zdravstvenim uslugama u inostranstvu), okolnosti sa kojima se susreću žene imigranti i domaćinstva koja predvode žene, kao i uticaj međunarodne mobilnosti na društvenu uključenost i političko učešće. Ovo je osnova koju koristimo da prepostavimo posledice po intervencije u politici koja promoviše humani razvoj i, posebno, angažovanje dijaspore u budućnosti Kosova.

Globalni izveštaj Programa Ujedinjenih nacija za razvoj o humanom razvoju za 2009. godinu koji se bavio temom migracija i humanog razvoja je poslužio kao inspiracija za izveštaj koji je pred Vama, a koji se oslanja na zaključke tog izveštaja kako bi bolje razumeli moguće veze između migracije, doznaka, pripadnika dijaspore i humanog razvoja. Analize koje su izvršene na nivou Kosova se baziraju na postojećim empirijskim studijama, privrednim i statistikama stanovništva, kao i primarnim podacima nekoliko anketa domaćinstava i istraživanja javnog mnjenja.

Posle kratkog rezimea „na koji način migracija doprinosi ljudskom razvoju?“ (**Prvo poglavlje: Uvod**) počinjemo naš izveštaj procenom demografskih aspekata iseljavanja sa Kosova i procenom broja pripadnika dijaspore (**Druge poglavlje**).

U prvo vreme, uglavnom su mladići tražili bolje mogućnosti za zaposlenje u inostranstvu. Od 1989. godine, pogoršanje političke klime i porast nezaposlenosti među kosovskim Albancima su doveli do većeg egzodus stanovništva sa Kosova tokom kojeg se velika većina imigranata preselila uglavnom u Švajcarsku i Nemačku. Tokom rata koji je trajao između 1998. i 1999. godine, mnogi pojedinci su potražili utočište u susednim zemljama, ali i širom Zapadne Evrope. Veliki deo tih izbeglica se vratio na Kosovo nakon stabilizacije stanja u zemlji. Postojan odliv imigranata koji je usledio u odgovoru na visoke stope nezaposlenosti i nepostojanje ekonomskih prilika na Kosovu se primećuje od 2000. godine.

Na najosnovnijem nivou, migracija radne snage utiče na humani razvoj na dva načina. Kao prvo, postojanje mogućnosti za traženje posla u inostranstvu povećava izbor radnika sa Kosova pošto samo postojanje izbora predstavlja glavni doprinos humanom razvoju. Poslednjih godina, svake godine na tržište rada uđe oko 36,000 lica, dok se oko 10,000 penzioniše. U isto vreme, oko 13,000 lica je napustilo Kosovo kako bi radili, studirali ili, jednostavno, živeli u inostranstvu. Istraživanja javnog mnjenja pokazuju da oko pola ispitanika između 18 i 36 godina života (i više od jedne trećine svih ispitanika) obično izjavljuju da planiraju da imigriraju. Ove cifre pokazuju veliki značaj koji međunarodna mobilnost ima po životne izbore stanovnika Kosova.

Druge, odliv imigranata je stvorio dijasporu koja stupa u odnose sa domaćinstvima na Kosovu na razne načine koji mogu da promovišu humani razvoj. Među neke od ovih brojnih načina ubrajamo i doznake, troškove koje imigranti snose tokom boravka na Kosovu, kao i njihova ulaganja u nekretnine i preduzeća (ova pitanja su detaljno obrađena u Trećem poglavljju). Privredne veze se odražavaju na platni bilans na Kosovu, a njihov obim je, u načelu, poznat. Međutim, procene veličine dijaspore se razlikuju. Procena niže granice broja pripadnika dijaspore se navodi u Popisu stanovništva na Kosovu iz 2011. godine u kojem se jedno od popisnih pitanja odnosilo i na bivše članove domaćinstava koji sada žive u inostranstvu. Podaci iz popisa pokazuju da se bivša domaćinstva „aktivno sećaju“ oko 380,000 ljudi zbog čega je možda bezbedno da se zaključi da je većina tih ljudi još uvek angažovana sa domaćinstvima i privredom Kosova.

* Kosovo se spominje u kontekstu Rezolucije Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija 1244 (1999).

Kako bismo procenili gornju granicu broja pripadnika dijaspore poredimo stvarni broj stanovnika Kosova koji je naveden u Popisu stanovništva iz 2011. godine (nakon prilagođavanja broja zbog nedovoljnog odziva na popis u severnim opština utvrdili smo da ovaj broj iznosi nešto manje od 1,8 miliona stanovnika) sa hipotetičkim brojem stanovništva pod pretpostavkom da svi pojedinci koji su rođeni od Popisa stanovništva iz 1981. godine još uvek žive na Kosovu (ukoliko u obzir uzmemosum kumulativno rađanje i umiranje njihov broj iznosi 2,65 miliona ljudi). Razlika od oko 874,000 ljudi predstavlja našu grubu neto procenu gornje granice iseljavanja i broja pripadnika dijaspore koji žive van Kosova, i to: oko 579,000 kosovskih Albanaca, 175,000 kosovskih Srba i 120,000 lica iz drugih etničkih grupa. Ova gornja procena broja pripadnika dijaspore je nesigurna zbog par razloga. U konkretnom smislu, pošto je verovatno bilo više rođenih nego umrlih među iseljenicima sa Kosova, broj pripadnika dijaspore, u koji ubrajamo i drugu generaciju iseljenika,će biti veći od naše procene.

Iz ovih različitih procena izvlačimo dva zaključka. Prvo, čak i ako uzmemosum donju procenu broja pripadnika dijaspore sa Kosova, broj pripadnika dijaspore sa Kosova je ogroman i prema svim razumnim standardima: od svakih pet stanovnika Kosova otpriike jedan je iseljenik. Ovde postoji jasan prostor za aktivnu politiku usmerenu prema pripadnicima dijaspore kako bi se imigranti sa Kosova u inostranstvu uključili u promovisanje humanog razvoja na Kosovu.

Druge, pojam pripadništva dijaspori sa Kosova ima mnogo različitih aspekata i treba da se pažljivo razmotri u zavisnosti od intervencije politike o kojoj je reč. Na primer, neki iseljenici su možda državljanji zemalja domaćina, ali pružaju podršku dobrotvornim projektima na Kosovu, njihova deca uče albanski jezik i održavaju kulturne običaje. Dakle, neke od politika koje se odnose na pripadnike dijaspore mogu biti važni i za njih.

Nakon naše procene broja pripadnika dijaspore, vršimo pregled ekonomskih odnosa između pripadnika dijaspore i Kosova na agregatnom nivou (širom Kosova) i smestili smo međunarodne prilive rezervi od pripadnika dijaspore u kontekst makroekonomskog razvoja na Kosovu (**Treće poglavlje**). Kratkočroni imigranti i pripadnici dijaspore ne samo da prenose radne prihode i doznake na Kosovo (oko 15% bruto domaćeg proizvoda) nego takođe redov-

no posećuju Kosovo kada troše velike sume novca, posebno na domaće usluge (oko 6% bruto domaćeg proizvoda). Pored toga, pripadnici dijaspore takođe igraju važnu ulogu u podsticanju stranih ulaganja na Kosovu, a mnogi među njima ulažu u nekretnine što povećava potražnju za građevinskim uslugama.

Iako neki pripadnici dijaspore i domaćinstva sa imigrantima takođe ulažu u preduzeća na Kosovu, opšta klima za ulaganja na Kosovu je uglavnom daleko od željene. Zbog toga mnogi potencijalni ulagači nisu u mogućnosti da sigurno i efikasno realizuju svoje projekte, pa se neki planovi za ulaganja nikada ne realizuju. Postojeće politike za podršku poslovnim ulaganjima na centralnom i lokalnom nivou sputavaju ograničeni resursi.

Pokazalo se da su ovi prilivi rezervi izuzetno otporni pred nedavnom finansijskom krizom: blago smanjenje priliva je usledilo 2009. godine nakon čega je došlo do njihovog brzog i potpunog oporavka.

Pored toga, nisu pronađeni dokazi koji bi mogli da pokažu da priliv doznaka opada nakon što iseljenici postanu integrisani u zemljama domaćinima i kako njihove veze sa Kosovom počinju da slabe. Iako je ovo prihvatljiva briga, čini se postoji veza između bliskih veza koje iseljenici gaje sa članovima njihove šire porodice na Kosovu i stabilnog odliva novih imigranata (potencijalni pošiljaoci doznaka) kako bi se stvorio potpuno stabilan priliv međunarodnih rezervi. Sa makroekonomskog tačke gledišta, ovi veliki prilivi međunarodnih rezervi utiču na humani razvoj na nekoliko načina.

Prvo, stanovnici Kosova mogu kolektivno da potroše i da ulože više nego što proizvode u zemlji (sa tehničke tačke gledišta, domaća apsorpcija je veća od bruto domaćeg proizvoda). Na relativno siromašnom terenu koji se oporavlja od sukoba, veća privatna i potrošnja vlade mogu da unaprede individualnu dobrobit i izbor koji stoji pred ljudima. Drugim rečima, povećanje potrošnje povećava humani razvoj. Druge, povećanje potražnje za domaćim robama i uslugama nesumnjivo doprinosi udvostručavanju istaknute prosečne mesečne plate na Kosovu na nešto manje od 400 evra u poslednjih deset godina. Svaki radnik na Kosovu ima korist od većih plata i, samim tim, od prilika za humani razvoj, bez obzira da li njihova domaćinstva primaju doznake ili ne. Drugu stranu ovoga predstavlja moguće smanjenje konkurentnosti. Međutim, nivo plata na Kosovu je još uvek relativno nizak u odnosu na susedne zemlje.

Ono što je zaista potrebno kako bi se unapredila konkurentnost je poboljšano pružanje drugih faktora proizvodnje kao što su javna fizička i društvena infrastruktura. Sa makroekonomskih uticaja se okrećemo prema uticaju koji strani prihodi i doznake imigranata imaju na nivou domaćinstva (**Četvrto poglavlje**). Koristimo podatke iz ankete o domaćinstvima kako bismo procenili učestalost doznaka i njihov uticaj na apsolutno siromaštvo, izdvajanja za obrazovanje i zdravstvo, kao i poslovna ulaganja. Učestalost i vrednost doznaka variraju u zavisnosti od prebivališta i etničke pripadnosti primaoca. Iako je više-manje jednako verovatno da ruralna i urbana domaćinstva imaju člana porodice u inostranstvu, malo više je verovatno da ruralna domaćinstva primaju doznake koje im, u proseku, stižu u većem iznosu.

U odnosu na pripadnike drugih etničkih grupa, domaćinstva kosovskih Albanaca znatno češće imaju imigranta u inostranstvu i verovatnije je da će primati doznake. Provera učestalosti doznaka pokazuje da je verovatnoća da domaćinstva kosovskih Srba imaju imigranta (uključujući imigrante u Srbiju) najmanja, kao što je i verovatnoća da primaju doznake. Međutim, pripadnici ove zajednice primaju najveći prosečni iznos doznaka. Domaćinstva pripadnika drugih zajednica na Kosovu (uključujući Rome, Aškalije i Egipćane na Kosovu) kotiraju negde između kosovskih Albanaca i kosovskih Srba u pogledu učestalosti migracija i doznaka. Romi, Aškalije i Egipćani na Kosovu primaju niže iznose doznaka u odnosu na pripadnike svih drugih zajednica na Kosovu.

U proseku, primanje doznaka je povezano sa nižom verovatnoćom da će domaćinstvo koje prima doznake da živi u (apsolutnom) siromaštvu i sa većim nivoima potrošnje. Verovatnije je da će domaćinstva koja primaju doznake da poseduju određena trajna potrošačka dobra. Na kraju, provera relevantnih osobina domaćinstva (uključujući redovne prihode) pokazuje da doznake imaju pozitivan uticaj na rashode na zdravstvo i obrazovanje, kao i na verovatnoću da domaćinstvo ulaže u poslovne delatnosti.

Migracija predstavlja posebne prilike i izazove za žene imigrante i za ugrožena lica koja su ostavljena na Kosovu, među koje ubrajamo žene, kao i stare (**Peto poglavlje**). Žene imigranti tvrde da su napustile Kosovo uglavnom radi stupanja u brak i iz porodičnih razloga, iako se tokom posljednjih godina

pokazuje da zapošljavanje u inostranstvu predstavlja važnu motivaciju za žene da napuste Kosovo. Žene imigranti se bolje snalaze na tržištu rada nego žene na Kosovu. Dalje, više žena nego muškaraca je poboljšalo stručnu spremu u inostranstvu, što znači da su doživeli razvoj ljudskog kapitala. Pošto više žena nego muškaraca ima stalni status u zemljama domaćinima, njihov potencijal da se okoriste od obrazovanja, zapošljavanja i socijalnih programa je takođe veći. Većina žena imigranata govori najmanje jedan strani jezik, što doprinosi njihovoј većoj integraciji. Jedan novi zaključak ovog istraživanja je da žene imigranti igraju mnogo manju ulogu pošiljaoca doznaka od muškaraca što nije dovoljno objašnjeno manjim stepenom njihove zaposlenosti. Kao jedno potencijalno objašnjenje za to se ističu tradicionalne rodne uloge i pripadnosti.

Što se tiče potencijalno ugroženih grupa na Kosovu, naročito je verovatno da će domaćinstva koja predvode žene da imaju nekoga u inostranstvu. Pored toga, donekle je verovatnije da će oni koji imaju imigranta u inostranstvu da primaju doznake nego slična domaćinstva koja predvode muškarci (73% u odnosu na 68% prema anketi iz 2011. godine). Doznake, ako se primaju, dodaju, u proseku, 150 evra mesečnom budžetu domaćinstava koja predvode žene u odnosu na 124 evra budžetu domaćinstava koja predvode muškarci. Iako se modeli potrošnje u ovim domaćinstvima mnogo ne razlikuju, domaćinstva koja predvode muškarci troše više na trajna potrošačka dobra i malo manje na ljudska i ulaganja u stanovanje od domaćinstava koja predvode žene. Zanimljivo je da žene troše dva puta više od muškaraca na poslovna ulaganja.

Organizovali smo i poveli dve diskusije u fokusnim grupama kako bismo istražili važna pitanja koja se ne odražavaju najbolje među raspoloživim kvantitativnim podacima. Prva fokusna grupa je razgovarala o uticaju „socijalnih doznaka“ (vrednosti, ideje, ponašanja i običaji koje imigranti imaju u zemljama domaćinima i koje prenose na svoje porodice u zemlji porekla) na žene čiji su muževi imigranti u inostranstvu. Ukupno gledano, učesnici u fokusnim grupama smatraju da je migracija u velikoj meri doprinela ekonomskom blagostanjem porodica koje su ostale u zemlji. Iako opterećuje žene sa dodatnim odgovornostima, migracija, istovremeno, poboljšava njihovo samopouzdanje i moć donošenja odluka. Jedna negativna posledica imigracije je manja nezavisnost čerki, jer su majke koje su ostavljene sa decom u zemlji sklone da osećaju više odgovornosti

prema čerkama, ali su i babe i dede sklone da se ponašaju preterano zaštitnički.

Naša druga fokusna grupa se bavila pitanjem promena zbog migracije u tome kako se domaćinstva brinu za stare i nemoćne članove porodice koji su ostavljeni u zemlji. Na Kosovu nema puno institucija koje se brinu za stare i bolesne i smatra se društveno neprikladnim da se porodice ne brinu o svojim rođacima koji su u takvom stanju. Pošto su porodice na Kosovu obično velike, članovi porodice su skloni pregovaranju o tome ko će ostati kod kuće da pruža negu, a ko će da migrira. Dozname koje su usmerene na stare u domaćinstvu pomažu u pokrivanju troškova života i, posebno, svih troškova zdravstvene zaštite. U isto vreme, dozname koriste svim članovima domaćinstva, među koje ubrajamo i, na primer, mlade staratelje koji dobijaju priliku da nastave sa obrazovanjem.

Pristup obrazovanju je dugo identifikovan kao ključni aspekt za stvaranje ljudskog kapitala i humanog razvoja (**Šesto poglavlje**). Iako viši raspoloživi prihodi zbog dozname znače da domaćinstva mogu da ulože više u stvaranje ljudskog kapitala (**Četvrt po glavlje**), odnos između migracije i stručne spreme je složeniji. Postojanje imigranata u porodici daje pristup mreži koja može da omogući mladim radno sposobnim članovima porodice da dobiju posao u inostranstvu za koji nije potrebna viša stručna spremna. Zbog toga obrazovanje može da postane manje atraktivno. Podaci iz naših anketa pokazuju da je manje verovatno da će se mlađi starosti između 16 i 25 godina školovati ukoliko čine deo domaćinstva koje prima dozname. Međutim, regresivna analiza pokazuje da dozname više nisu povezane sa pohađanjem nastave mlađih između 16 i 25 godina života kada se pravilno razmotre druge odrednice. Naime, broj članova domaćinstva, njihova prosečna starosna dob, kao i prosečan stepen obrazovanja svih odraslih članova porodica su mnogo jači u predviđanju verovatnoće pohađanja nastave.

Pošto su mogućnosti za pohađanje univerziteta na Kosovu ograničene u smislu studija i kvaliteta, neki imigranti ukazuju da dalje obrazovanje predstavlja glavnu svrhu njihovog boravka u inostranstvu (ovde se, prema podacima iz nekih istraživanja, radi o broju od oko 2% imigranata). Dokazi ukazuju da je značajan procenat imigranata postigao višu stručnu spremu nego što su imali u trenutku odlaska iz zemlje, čak i ako je glavni razlog za njihovu migraciju bilo obrazovanje.

Dakle, obrazovanje u inostranstvu je dodatni kanal kroz koji međunarodna mobilnost promoviše stvaranje ljudskog kapitala na Kosovu. Slično tome, zaključujemo i da mnogi pojedinci kojima je potrebna zdravstvena zaštita posebno za određene teške bolesti, primaju zdravstvenu zaštitu van Kosova (**Sedmo poglavlje**). Posebno je verovatno da će tako da urade kosovski Srbi i to verovatno zbog toga što je za njih pristup glavnoj bolnici na Kosovu (Univerzitetski klinički centar u Prištini) posebno težak ili skup. Lica u domaćinstvima koja primaju dozname prijavljaju veće zdravstvene troškove.

Konačno, u duhu postojeće stručne literature o socijalnim doznakama, istražili smo kako kratkoročna ili dugoročna međunarodna mobilnost, postojanje imigranata u domaćinstvu ili primanje dozname utiču na političku i društvenu uključenost pojedinaca na Kosovu (**Osmo poglavlje**). Neobično je da smo našli pozitivnu vezu samo na primeru kratkoročne mobilnosti. Naime, verovatnije je da će pojedinci koji su prethodno putovali u inostranstvu da učestvuju u projektima lokalnih zajednica, javnim debatama, da budu članovi političkih stranaka ili da se uključe u rad nevladinih organizacija. Iako je uzročnost obostrana (tj. društveno i politički aktivniji pojedinci mogu jednostavno da putuju više), možemo sa sigurnošću da zaključimo da se iskustva sa međunarodnim putovanjem i društvenim i političkim angažovanjem međusobno ojačavaju među stanovnicima Kosova.

Takođe smo pažljivije razmotrili organizaciju pripadnika dijaspore sa Kosova kako bismo bolje razumeli kako bi mogli da budu motivisani da aktivnije doprinesu humanom razvoju na Kosovu. Tokom godina sukoba, pripadnici dijaspore su pripremili dobro organizovanu finansijsku i logističku podršku za one koji su se borili da prežive na Kosovu. Međutim, trenutno je kohezija pripadnika dijaspore smanjena. Čini se da je ono što se može posmatrati kao frakcionaštvo unutar političke klime na Kosovu odbilo neke pripadnike dijaspore koji su sada upoznati sa političkom kulturom Zapadne Evrope. Pored toga, kao što je prirodno, mnogi pripadnici dijaspore uspostavljaju veće društveno i privredno uporište u svojim zemljama domaćinima. Mnogi istaknuti političari i članovi vlade Kosova su proveli duže periode vremena u Zapadnoj Evropi koja ima transparentniju i participativniju političku kulturu, ali su malo od toga poneli sa sobom na Kosovo.

U pisanju preporuka dalje politike koje proističu iz ovog izveštaja (**Deveto poglavlje**), ističemo da

migracije i doznake same po sebi neće dovesti do održivog privrednog rasta i humanog razvoja u srednjoročnom ili dugoročnom periodu. Od ključnog značaja za unapređivanje klime ulaganja na Kosovo su dobro upravljanje i efikasna javna politika, jer postavljaju temelje za održivi rast proizvodnje i priroda. Ne može se oslanjati na doznake da obezbede sve pojedince kojima je potrebno. Potrebna je ciljana socijalna pomoć kako bi se povelo računa da ugroženi pojedinci ne osiromaše, moraju se pružiti obrazovne i zdravstvene potrebe koje se trebaju finansirati na načine na koji će postati dostupne svima.

Imajući u vidu ovaj širi kontekst, vlasti na Kosovu mogu korisno da provedu mere koje će olakšati pripadnicima dijaspore da održavaju veze sa Kosovom čak i dok postaju potpuno integrисани u zemljama domaćinima. Kulturni centri u inostranstvu, povezivanje sa istaknutim pripadnicima dijaspore i predstavnicima Kosova i planirani Nacionalni savet dijaspore sa Kosova su događaji koji obećavaju ojačavanje identifikacije pripadnika dijaspore sa Kosovom. Kako bi se obezbedilo šire učešće, pripadnici dijaspore trebaju da učestvuju u sprovođenju ovih aktivnosti na ključne načine. Nacionalna strategija za dijasporu vlade Kosova za period između 2013. i 2018. godine uspostavlja koristan okvir za dalji razvoj ove politike.

Pored toga, kako bi se preneo smisao zahvalnosti za doprinos dijaspore privrednom i društvenom razvoju, pripadnicima dijaspore treba izdvojiti mali broj rezervisanih mesta u Parlamentu Kosova, slično sistemu za etničke manjine. Što se tiče prava glasa dijaspore na lokalnom nivou, potrebno je sprovesti sveobuhvatnu analizu kako bi se ocenilo da li su pripadnici dijaspore dovoljno dobro informisani o kretanjima u razvoju njihove zajednice kako bi se opravdalo njihovo učešće na lokalnim izborima.

Nalazimo da postoji prostor za proširenje programa razmene za univerzitetske, kao i studente stručnih škola. Među takvim programima se mogu naći letnja stažiranja pripadnika dijaspore na Kosovu i slanje studenata sa Kosova na univerzitete u inostranstvu, studije određenog trajanja u inostranstvu (po sistemu Erasmus) ili izdavanje dugoročnih stipendija za studiranje u inostranstvu ukoliko se korisnici stipendija obavežu da će nakon završenih studija da rade za vlasti na Kosovu.

Podsticaj za doprinose dijaspore projektima za društveni i privredni razvoj na Kosovu („kolektivne doznake“) bi mogao da se ojača ukoliko donatori budu mogli da obezbede odgovarajuća sredstva ili drugu podršku. Treba podržati učešće stručnjaka iz dijaspore na Kosovu u oblastima kao što su nastava, istraživanje, tehnološko ili poslovno savetovanje. Najverovatnije je da će pripadnici dijaspore da uspostave efikasne i trajne radne odnose.* Iako poslovna ulaganja pripadnika dijaspore i domaćinstava sa imigrantima zavise od, pre svega, celokupne klime ulaganja, više sredstava za pospešivanje ulaganja na centralnom i lokalnom nivou i pružanje stalne podrške će pomoći da postojeće politike budu efikasnije.

Konačno, migracija radne snage i mobilnost u Evropi bi umnogome pomogli humani razvoj na Kosovu. Potencijalne zemlje domaćini trebaju da razmotre stvaranje dodatnih prilika za imigrante radnike sa Kosova, a vlasti na Kosovu trebaju prioritetno da usvoje smernice koje je Evropska unija postavila za liberalizaciju viznog režima unutar Šengenske oblasti što bi, zauzvrat, omogućilo međunarodnu mobilnost za studiranje, rad, lečenje i razonodu.

* U tom kontekstu, vredno je napomenuti da je tekući Drugi projekat An- gažovanje pripadnika dijaspore u privredni razvoj (između 2012. i 2014. godine, <http://deed-ks.org>) koji realizuju Međunarodna organizacija za migracije i Program Ujedinjenih nacija za razvoj u bliskoj saradnji sa glavnom zainteresovanom stranom, Ministarstvom za dijasporu, ima za cilj da poveća potencijalni doprinos imigranata i pripadnika dijaspore privrednom i društvenom razvoju Kosova.

